

СТОЯН БУРОВ

**ТЕНДЕНЦИИ И ПРОМЕНИ В СЪВРЕМЕННАТА
БЪЛГАРСКА ГРАМАТИКА**

STOYAN BUROV

**TRENDS AND CHANGES IN THE MODERN
BULGARIAN GRAMMAR**

(Abstract)

Typical of grammatical change is that for a long time they occur and therefore are assessed as more or less unacceptable deviations from rules and regulations. In grammatical irregularities may nevertheless be seen development trends with important structural importance for Bulgarian language. The article outlines some of the most important grammatical innovations in modern Bulgarian language. Detailed are discussed innovations that are provoked by foreign language influences, but whose expanding use is facilitated by the “permeability” of the individual units of the grammatical system of our modern language.

Keywords: modern Bulgarian grammar, grammatical innovations, internal linguistic trends, foreign language influences, permeability of the grammatical system

1. Макар и много по-бавно в сравнение с лексикалната система граматиката на българския език също еволюира и се променя под влиянието както на вътрешноезикови, така и на външноезикови фактори. Характерно за граматичните промени е това, че в продължение на дълго време те се проявяват и съответно оценяват като повече или по-малко недопустими отклонения от правилата и нормите.

Известно е например, че през епохата на Българското възраждане се води непримирима борба „за“ и „против“ определителните членове (вж. обзор у Теодоров-Балан (Теодоров-Балан 1890/1987: 45–102) и Първев (Първев 1975: 62–80). Според Христатики Павлович например определителният член е „едно голямо препятствие“, което осквернява езика, причинява му безобразие и гнусота (Павлович 1845/1985: 3). От друга страна, авторът на първата новобългарска граматика Неофит Рилски категорично приема члена като важна новобългарска особеност. Във *Филологическото предуведомление* към граматиката от 1835 г. той отбелязва, че изхвърляне-

то му би оставило езика ни като „някой гол човек да се стиди после от всекиго“ (Неофит 1835/1984: 52).

Дори в строго научни съчинения, каквито са вече трудовете на Беньо Цонев, продължава да се твърди, че „нашият книжовен език откъм употреблението на член е изневерил твърде много на същинския народен език, и то в ущърб на благозвучието си“ (Цонев 1934: 515). По-нататък авторът съветва читателите, които искат да имат „по-звучен, по-народен и по-елегантен“ стил, да употребяват колкото се може по-малко определителни членове. По мнението на Б. Цонев прекомерната употреба на членове прави стила грапав, неестествен и варварски (Цонев 1934: 516).

В по-ново време българските граматисти се обявяват против неопределителния член *един*, в чиято употреба съзират само чуждоезикови влияния, срв. напр. забележката на Л. Андрейчин: „В българския език такъв [неопределителен] член не съществува. Употребата на *един*, *една*, *едно* по аналогия на неопределителния член в другите езици, трябва да се избягва“ (Андрейчин 1944: 141). Л. Милетич открива само „слаби начала на неопределителен член в българския език“ (Милетич 1937: 26). Според автора под влиянието на чужди езици употребата на *един* като неопределителен член в писмения книжовен език за разлика от практиката в диалектите е много настойчива. Като признава, че в много случаи употребата на *един* като неопределителен член става необходима вече, той все пак отправя препоръката да си служим умерено с него (Милетич 1937: 27).

В някои от българските граматисти се предписва умерена употреба на удвоените допълнения, избягването на удвояването се разглежда като стилистично предимство на изказа. Нестихващи дискусии и сега се водят по въпроса за употребата на звателната форма, за грешките в употребата на остатъците от падежни форми при местоименията, за бройната форма на съществителните от мъжки род и употребата на т.нар. „мъжколични“ числителни, за игнорирането на пълните и кратките форми на възвратно-притежателното местоимение и т.н.

2. В граматическите нормативни отклонения, неправилности, пропуски и грешки обаче могат да се съзрат развойни тенденции с важно структурно значение за българския език. Знаковите граматични иновации в съвременния български език са обусловени най-общо от следните основни причини: 1) Иновации, които са следваща стъпка във вътрешноезиковите развойни тенденции и които търпят диахронно обяснение; 2) Иновации, които са провокирани от чуждоезикови влияния, но чиято разширяваща се употреба е улеснена от „проницаемостта“ на отделни звена от граматичната система на съвременния ни език; 3) Иновации, които отразяват някои когнитивни промени в мисленето на съвременния българин при концептуализацията на обектите и явленията от действителността; 4) Иновации, които са резултат от екстралингвистичен фактор – радикални социални и политически промени, каквито са например възстановяването на българската държава след Руско-турската война, в резултат на което българският

език възвръща статуса си на официален държавен език, а също и промените в България след Втората световна война и след 1989 г., съвременната европеизация и глобализация, които пряко се отразяват на живота и мисленето на българите и на статуса на българския език, опитите за демократизиране на езика – съзнателни или стихийни, ролята на медиите, особено на интернет, и т.н.

Общо взето, всички тези фактори са добре известни, но тяхната роля за настъпилите и настъпващите езикови промени се смята за меродавна най-вече относно речниковия състав. Действително лексикалната динамика, която се намира на езиковата повърхност, е много по-видима както за специалистите, занимаващи се с нейното описание и обяснение, така и за всички българи. Граматическите промени настъпват бавно и трудно, при това те имат важен структурен характер, защото промяната дори само на един граматически елемент може да разклати цялото граматическо статукво и да даде верижни отражения върху останалите елементи от съвкупния граматически строй.

Трябва да се има предвид още, че дори елементарните промени в граматиката рядко се осъществяват в рамките на един човешки живот, затова са обект предимно на футуристични изследвания, на т.нар. езиково прогнозиране от две доста независими гледни точки: езиковоисторическа и социолингвистична. В езиковото прогнозиране обикновено може да има доста голяма доза субективизъм и въображение, затова и несигурност в езиковите предсказания. Р. Ницолова отбелязва, че семантичните и формалните промени при граматикализацията не само че могат да се разминават във времето със стотици години, но и да продължават изключително дълго време. Като пример тя посочва граматикализирането на футурните форми в българския език, което от формална гледна точка продължава около 1100 години (от IX в. до началото на XX в.), а от семантична и функционална гледна точка става факт през XIV в. (Ницолова 2012: 52).

3. Към горните четири точки трябва да се прибавят и иновациите, които са следствие от „умора“ в употребата, формално „изтъркване“, „изхабяване“, изразяващо се в опростяване и граматикализация на форми и конструкции. Добър пример вследствие на „износване“ на формата поради стремеж към икономия при честа употреба посочва Р. Ницолова: осъщественото съкращение на спомагателния глагол *ща*, който е новобългарски наследник на глагола **ХОТѢТИ**, до граматическа частица за бъдеще време *ще*, както и опростяване на цялата футурна конструкция, която придобива днешния си вид (частица *ще* + сегашно време на глагола), преминавайки през няколко по-стари варианта (Ницолова 2012: 53–54). Отбелязвайки симплификацията на формите за бъдеще време като важна проява на стремежа към езикова икономия, Б. Кръстев допълва, че в разговорната практика е налице и тенденция за изпадане на „т“ от звуковия състав на частицата *ще* („ше“ или „ши“ в зависимост от говора) (Кръстев 1981: 63), което може дори допълнително да се съкрати само до „ш“ (Виденев 2006:

204). Показателно е, че тези промени настъпват само при частицата, но не и във формите на глагола *ща* (*ща*, *щеш*, *ще* и т.н.), където „т“ здраво се държи независимо от вида и темпа на речта. Показателно е и това, че в някои диалекти е налице следната опозиция: „ша/шъ“ като частица за бъдеще време срещу [штъ] като глаголна форма. Доколкото днес в писмените форми на речта се срещат тук-там по-стари футурни конструкции (със спрегнат глагол *ща* или с неизпусната частица *да* (*ще* + *да* + *сегашно време*), те отразяват интенцията на автора да архаизира стила си и/или да изрази ирония, срв. *Нещата са поправими, трябва да им бъдат отворени очите просто. Ясно как. Тогава щат да се изпълнят с гордост от черпа-чаша на Никифора, щат да избелят на боя и да пеят всички като славеи* (Бойко Ламбовски, в. Сега) *Някои ще кажат: ще да умре езикът, идеята „България“* (Ивайло Дичев, в. 24 часа).

От Ив. Харалампиев се отбелязва, че развитие търпи и отрицателната форма на бъдеще време, която за разлика от позитивната форма се изразява с отрицание не на *ще* ‘искам’, а на ‘имам’, т.е. това е глагол *нямам*, съкратен до една неизменяема форма *няма*: *няма* + *да* + *сегашно време*. Именно този модел според автора се намира на предпоследния си етап на развитие. Предвижда се, че той ще се симетризира с модела на положителната чрез отпадането на елемента *да*. Посочено е още, че за някои български диалекти поначало е характерно изпускането на *да* или съкращението му само до „а“ (в ихтиманския говор); в разговорната реч пък са налице употреби, при които контракцията на частицата е съпроводена с компенсаторно удължаване на гласната „а“ във формата *няма*: „нямā ходя“ вм. *няма да ходя*. Посочените промени Харалампиев определя като „междинен етап към пълното отпадане на частицата *да*“ (вж. Харалампиев 1997: 200–202). От форумите на интернет съм регистрирал отрицателни футурни форми без частицата *да*: *Нема се осигурявам* (вм. *няма да се осигурявам*) *за каквото и да е, докато ме крадат* (из форума на в. Дневник); *Нема се плашиш* (вм. *няма да се плашиш*), *Боци, аз ще те пазим от репресии* (из форума на в. Сега). Можем да срещнем и частично съкращение на „да“ само до „а“, срв.: *Нема а се косите* (вм. *няма да се косите*) [...] *утре ша си го гласуват кабинетчето* (из форума на OFFNews.bg).

Интерес представлява съкращението „взема отделя“ вм. *ще взема да отделя* в следния случай: *Отделил съм една петдесетачка за китайско-български разговорник и скоро ще дойде времето да я инвестирам. Взема отделя още една и за руско-български* (из форума на в. Дневник). Подобна контракция на *да* от т.нар. *да*-конструкция е описана като налична в някои погранични български говори от Б. Цонев: *не смеу се врну* (вм. „не смея да се върна“) (Цонев 1919/1940: 290). Л. Милетич също регистрира изпускането на *да* в „североизточното наречие“ (Шуменско, Провадийско, Разградско и др.): *аз няма та изям, няма го пуцаме, няма си уда, няма може ки, аз веке няма пия* (Милетич 1937: 29). В „щърбата конструкция“, както я определя Милетич, се съзира контаминация между старобългар-

ската конструкция с инфинитив и новобългарската конструкция *няма + да* + определен глагол. Подобни случаи показват, че *да* се амортизира, съкращава или съвсем изчезва не само от стремеж към пълно симетризиране в модела на изразяване на положителните и отрицателните форми за бъдеще време.

Много подробно на контракциите на частицата/съюза *да* в детската реч се спира Ю. Стоянова. По нейните наблюдения типични са случаите, в които вместо *да* се употребява т.нар. [ə] „шва“ [н'ама ə хòдиш] (Стоянова 2009: 131). Авторката регистрира контракции на *да* не само в отрицателните форми на бъдеще време, но и когато *да* има функция на свързваща частица в сложни глаголни времена и в съставно сказуемо, както и като съюз при въвеждане на различни подчинени изречения, преди всичко обектни и финални (Стоянова 2009: 126). Интерес представлява също обобщението на авторката относно граматическите проявления на т.нар. „телеграфна реч“ при децата („изпускане на служебните думи и някои граматически морфемии“) (Стоянова 2009: 117): предлози, съюзи, глаголни перфективиращи префикси, частица/съюз *да*, частица за бъдеще време *ще*, форми на глагола *съм* в сегашно време, приглаголна енклитика *се*, маркираща възвратност или пасивност (Стоянова 2009: 125–126).

4. Като оставим настрана иновациите, които са следствие от изтъркването, изхавянето на граматическите форми поради прекалената им употреба в речта, трябва да отбележим, че останалите граматически иновации, обобщени по-горе в четирите точки, обикновено са резултат от комплексното действие на повече от един фактор, дори от действието на всички посочени фактори едновременно, макар някои от тях да са водещи за конкретния случай. Формалните иновации, които са следствие от „умора“ в употребата, също биха могли да се разглеждат в по-широкия контекст на иновациите, представляващи следваща стъпка във вътрешноезиковите развойни тенденции и изискващи диахронно обяснение.

5. Въпросът за граматическите иновации, които са следваща стъпка във вътрешноезиковите развойни тенденции и които търпят диахронно обяснение, трябва да бъде разгледан в контекста на „особения“ статус на българския език като славянски и балкански език. На първо място, важно значение има темата за приоритета на балканските пред славянските или на славянските пред балканските характеристики при преценка на съвременното състояние на българския език. Тази тема ни отвежда към дискусиата, начената още в средата на XIX век, дали езиковите сходства са последица преди всичко на общ произход, както се твърди от А. Шлайхер, или са резултат от взаимодействието и смесването на езиците, както смята Й. Шмит, а след него и Ян Бодуен де Куртене. По-късно тези две теории – генеалогическа и „вълнообразна“ (нем. Wellentheorie – Й. Шмит) (или теория за „смесения характер на езиците“ – Де Куртене) – някак си се помиряват в изследванията на едни от най-ярките представители на младограматичите, като напр. А. Лескин и К. Бругман (Леков 1941: 5–8). Интерес с

оглед на въпроса за взаимодействията между балканските езици и тяхното граматическо успоредяване представлява становището на Бругман, че независимият, случаен и спонтанен езиков развой най-често довежда до подобия. Затова е нужно особено внимание да не бъдат те изтълкувани като резултат на взаимно влияние в контекста на теорията на Шмит (Леков 1941: 6–7). В подкрепа на тази важна констатация можем да приведем пример с произхода на определителния член от показателното местоимение в българския език. Известни са противоречивите мнения дали граматикализацията на показателното местоимение в определителен член е резултат от вътрешно развитие на българския език, както смята напр. Л. Милетич, или е следствие от влияния от страна на някои балкански езици. За да защити по-добре своята теза, за Милетич е особено важно да открие доказателства за същите процеси и в други славянски езици (полски) и диалекти (северноруски диалекти). Така той смята, че би доказал развитието на показателните местоимения в определителен член като резултат от общия славянски произход. Ако се вземе предвид обаче идентичният произход на определителния член в германските и романските езици, а също и на неопределителния член (от числителното *един*), би следвало да се отдаде право на Бругмановото становище, че спонтанният езиков развой – независимо от това, дали става въпрос за генетично близки или по-далечни езици, може да доведе до смайващи подобия. Независимо паралелно развитие в балканските езици и английския език се наблюдава например и в процеса на граматикализация на съответните глаголи с първоначално значение ‘желание’ през ‘намерение’ (или ‘интенционално желание’) до показатели за бъдеще време (Плунгян 2000: 316–317). Интересни факти за независимото аналогично развитие на футурните форми в историята на българския и английския език изнасят М. Дамянова, Хр. Грънчаров (Дамянова, Грънчаров 1981).

Запазената висока степен на словоизменителна способност на съвременния български език, както и превесът на морфемната деривация над другите словообразователни начини са важни формални свидетелства за приобщеността на българския език към славянските езици. Към това може да се прибави още изобилието от исторически наследени и съвременни редувания на гласни и съгласни в корена или основата на думите, което допълнително увеличава формалното разнообразие. Наблюдението на Ив. Леков, че атрофията на словоизменителността е обща славянска тенденция (Леков 1958: 123), не противоречи на горното твърдение. Това наблюдение е вярно от диахронна гледна точка, при това, изглежда, тенденцията има универсален характер като посока на развитие на флективните езици. Атрофията на словоизменителността е следствие от прехода от синтетизъм към аналитизъм, но това не е единствената причина за нейната проява. Сам Леков се съгласява, че разпадането на склонението, наред с други важни тенденции, като напр. замяната на простите глаголни форми със сложни, задължителната употреба на личното местоимение пред глагола,

загубата на двойственото число, появата на определителен и неопределителен член, загубата на някои видове наклонения, отстраняването на суплетивизма, преминаването от аспектна към темпорална глаголна система и някои др., е универсална тенденция в развоя и „усъвършенстването“ на европейските езици (Леков 1958: 117–118). Славянските езици не правят изключение от посоката на развитие на останалите европейски езици, като цяло техните граматически системи се подчиняват на посочените тенденции. Характерна особеност в развитието на граматическите системи е, че в различните езици или групи езици посочените тенденции се проявяват в нееднаква степен, а развитието е неравномерно, защото е в зависимост от различни интра- и екстралингвистични фактори. Вижда се, че въпреки загубата на падежните флексии, която е причина за драстичното формално „обедняване“ на името, съвременният български език като цяло продължава да пази словоизменителните си способности и формалното си разнообразие. Би могло да се твърди, че посочените две качества са системна граматическа характеристика на славянските езици, вкл. и на българския.

Към иновациите, които илюстрират важни вътрешноезикови развойни тенденции, ще отнесем: а) Продължаващата трансформация на категориите *одушевеност* и *личност* в съвременния език, която ескалира преди всичко с изобилие от грешки при употребата на т.нар. бройна форма и при употребата на „мъжколичните“ числителни (*двама, трима* и под.); б) Подмяната на пълната форма на възвратноличното местоимение (*себе си*) с невъзвратни форми (*мене, тебе, него...*), употребата на контаминирани форми (*мене си, него си...*) и подмяната на пълните (*свой*) и кратките (*си*) форми на възвратнопритежателното местоимение с невъзвратни притежателни местоимения (*мой, твой, негов...* или *ми, ти, му...*); в) Продължаващата подмяна на поддържаните от граматичната норма падежни местоименни форми (напр. употреба на „кой“ вм. на нормативното *кого*), а също и изместването на звателната форма от т.нар. „обща“ форма или от хипокористични (умалителни и съкратени) форми във функция на обръщения; г) Продължаващата адективация на сегашни деятелни причастия със/без възвратноместоименната частица *се* („плъзгащи врати“ вм. *плъзгащи се врати*) и на минали страдателни причастия.

6. Много голям интерес представляват иновациите, които са провокирани от чуждоезикови влияния, но чиято разширяваща се употреба е улеснена от „проницаемостта“ на отделни звена от граматичната система на съвременния ни език. Тук ще се занимаем с два случая, които вече са предизвикали оживени лингвистични интерпретации, защото с реализацията си те слагат отпечатък върху българската изреченска структура. Единият случай засяга структурата на именната група, а другият – изречението като цяло, доколкото опира до важни промени в глаголния предикат и неговите разширения. Въпросът за промените при глагола и глаголния предикат заслужава отделно пространно изследване, тук само ще

маркирам някои от протичащите изменения, а по-подробно ще се спра на иновациите, засягащи структурата на именната група.

7. Отдавна е направена констатацията, че в исторически план българският глагол – за разлика от именната система – не само че не е намалил семантичното и формалното си богатство спрямо старобългарския език, но и напротив – увеличил е разнообразието от категории, форми и значения. В края на известната си студия (ректорска реч) „Определени и неопределени форми в български език“ Б. Цонев заключава: „Нека не съжаляваме за изгубените падежни форми; защото в замяна на тях езикът ни се е обогатил пък с глаголни форми в такова изобилие, каквото ни един славянски език не притежава“ (Цонев 1911: 18). Без да пренебрегваме важността на историческите промени в областта на българския глагол, между които ще споменем например разрушаването на инфинитива и установяването на съвременния характер на системата на евиденциалите, основните граматични, бих ги нарекъл – драматични, промени се извършват в областта на именната система. Известно е, че при формулировката на критерия за отчитане степента на синтетизъм/аналитизъм на един език и на последиците за българския език в прехода му от синтетизъм към аналитизъм Г. Герджиков извежда следната корелация между именната и глаголната система: „тенденцията към аналитизъм води до разрушаване на именните, но до запазване, и дори до обогатяване, на глаголните категории“ (Герджиков 1983: 51). Затова, пише авторът, индоевропейските езици, в които действа тенденцията към аналитизъм, имат бедно име, но богат глагол.

В съвременния български език са налице сериозни промени в българския глагол.

На първо място, една аналитична тенденция е съдържанието на глагола да се разтваря в т.нар. глаголно-именни словосъчетания, напр. *вземам участие* вм. *участвам*, *оказвам помощ* вм. *помагам*, *правя/извършвам анализ* вм. *анализирам* и мн. др., в които глаголът е десемантизиран, а смислов център на словосъчетанието става съществителното име. По функционалната си особеност десемантизираният глагол изпълнява ролята на спомагателен елемент, неслучайно в немската лингвистика подобни глаголи се наричат функционални (Василева 2011). Декомпозирането на предикатите е разгледано задълбочено от П. Баракова, в статията си тя особено изчерпателно изрежда причините за фреквентността на явлениято не само в български, но и в редица други езици (Баракова 2003а: 247-254). Кр. Кабакчиев пръв в българската лингвистика обърна внимание на този феномен, като го съпостави с английски и се опита да му даде собствена интерпретация (Кабакчиев 1981: 427-433; Кабакчиев 1983: 264-275). Активизирането на номинализационните процеси и на т.нар. семантично-синтактична кондензация в съвременните езици, сред които е, както може да се заключи, и българският език, дава основания на някои изследвачи, пише П. Баракова, да говорят за потискане на предикацията и дори драматично да възкликнат „Глаголът умира!“ (Баракова 2003б: 192).

На второ място, прекомерно много се увеличава броят на двувидовите глаголи, образувани с показващата изключителна продуктивност наставка *-(из)ирам*, откъдето би могло да се направи изводът, че протича нещо като процес на „унищожаване“ на класификационната стойност на българския аспект. Класификационните категории (според друга терминология – лексикално-граматични категории) (Куцаров 2007: 523–582), каквито в българския език са родът на съществителните имена и видът на глаголите, по принцип заемат междинно положение сред чисто семантичните (без специален морфологичен маркер) и граматичните (със или без семантичен компонент) категории. Езикова история ни дава примери как класификационните категории могат да се трансформират или в семантични, какъвто е случаят с рода на съществителните в английски, или напълно да се разпаднат, какъвто е случаят с падежите в българския език, което от своя страна увеличава ролята на рода и числото при езиковата категоризация на предметите.

На трето място, в съвременната българска реч при глаголите протича интензивна семантична трансформация чрез приписването им на каузативност, която изисква активен субект (агенс), при това променя субектния (непреходен) глагол в обектен (преходен), т.е. трансформацията се отразява не само върху предиката, но засяга и неговите разширения, срв. следния типичен пример: *общината може да **фалира** заради водния проект, който ще коства много средства – водният проект може да **фалира** общината*. В първия вариант глаголът е субектен, непреходен, във втория – обектен, преходен, има каузативно значение (подразбира се ‘водният проект прави така, че общината да фалира’). В съпоставителен план с руски и белоруски каузативността в българския език е изследвана от Б. Норман. Авторът прави интересни паралели между трите езика по отношение на проявите на синтактичната каузативност в разговорната реч и свързаните с нея оказионална дерективация и оказионална транзитивация (Норман 1979). Увеличението на глаголите на *-(из)ирам* генерира „придвижване“ на лексикалните единици към т.нар. каузативност, множене на т.нар. каузативи“ (Пантелеева 2005: 224), срв. напр. *С. С. ще катастрофира държавата и ще избяга в Брюксел* (в. Преса), *Как да банкрутирате глупак?* (econ.bg), *САЩ решиха да не доставят смъртоносни оръжия на Киев от страх да не ескалират конфликта* (е-вестник). В повечето случаи транзитивацията се съпровожда с дерективация на глагола (Баракова 1999: 455–466), срв.: *страхувам се* (субектен, непреходен), но *ГЕРБ ви страхуваха четири години* (в. Сега) (невъзвратен, преходен, каузативен), *разпадам/разпадна се* (субектен, непреходен), но *ГЕРБ не успяха да разпаднат нашата парламентарна група* (в. Труд) (невъзвратен, преходен, каузативен), *уповавам се* (на...), напр. *Колко поколения трябва да станат жертва на безумната идея, че морални болести могат да се лекуват с наказателна репресия, за да спрем да се **уповаваме на Големия брат?*** (в. 24 часа), но *цивилизованост, която уповава друг начин на живот* (е-

вестник) (невъзвратен, преходен), вж. още: *Украинци сбъдват US мечтата в Добрич* (в. Стандарт), *Изключително съм щастлива, че мога да сбъдна една моя мечта, да случя едно дълго чакано от мен турне* (в. Преса), *„Стандарт“ сбъдна мечта на малък поет* (в. Стандарт), *Бойко Борисов ѝ сбъдна мечтата* (www.bgdnes.bg), *Тази пролет талантливите близнаци спечелиха първи места, а за да сбъдне пътуването им до Америка, правителството им отпусна 20 хиляди долара* (Вести).

Активен е и процесът на транзитивация на интранзитивни глаголи чрез елиминирание на съответните предлози, но без промяна в лексикалната семантика, срв.: *спомагам* (за...) (интранзитивен), но *процедури, които спомагат почистването и разкрасяването на тялото* (сп. Животът днес), *повлиявам/повлияя* (на...) (интранзитивен), но *хранителната добавка повлиява функцията на пикочните пътища* (сп. Животът днес), *Фемимодел форте повлиява с до 40 процента целулитата още в първата седмица* (в. Уикенд), *мисля* (за...) (интранзитивен), но *литературата ни учи как да мислим себе си и света* (Г. Господинов).

Процесът на транзитивация се оценява като „важна тенденция, засягаща структурата на българския език“ (Баракова 1999: 464). Някои лингвисти, напр. Хр. Пантелеева, позовавайки се и на анализи на Ж. Молхова, съзират в тази иновация влияние от английския синтаксис, където отношенията между преходността и непреходността са много по-лабилни, отколкото в български (Пантелеева 2012: 290–295). Ж. Молхова поддържа хипотезата, че в английски елементите преходност/непреходност са част от семантичния компонент на глагола, докато в български поради „тежката му морфологична маркираност“ елементите от семантичния компонент на глагола са много по-строго фиксирани (Молхова 1989: 117). Затова в английски един и същ глагол лесно функционира ту като преходен, ту като непреходен, за разлика от български, където възможностите на глагола да участва в различни синтактични структури са ограничени от семантиката (Молхова 1979: 13).

Но дори и в английския език се забелязват неправилни каузации в детската реч и в речта на възрастните, срв.: *Don't giggle me* „Не ме шегувай“ (детска реч), *If she subscribes us up, she'll get a bonus* „Ако тя ни абонира, ще получи награда“ (реч на възрастни) (Пинкър 2007: 326–327). „И децата, и възрастните, пише Ст. Пинкър, са склонни да напънат езика, за да изразят каузативност; възрастните просто са малко по-придирчиви в избора на глаголи за напъване“ (Пинкър 2007: 328). Според автора само към няколко типа глаголи каузативното правило действа автоматично: а) при глаголи, отнасящи се до промяна на физическото състояние на предмет: *melt* (разтапям), *break* (счупвам); при глаголи, които се отнасят до начин на движение (*slide* плъзгам се), и глаголи, отнасящи се до споделени действия (*race* препускам, *dance* танцувам) (Пинкър 2007: 327).

Процеси, свързани със сериозни промени в глаголната реакция, които в много от случаите водят до транзитивация на синтактичните структури,

протичат не само в български. Например Я. Бъчваров отбелязва, че в чешкия език се наблюдава експанзия на акузативната рекция при редица глаголи, срв. един от примерите на автора: от *diskutovat o něčem* към *diskutovat něco* (Бъчваров 2005: 524–525). „Това е тенденция, пише Я. Бъчваров, която изтиква нормативната рекция към периферията на езиковите употреби, като я превръща в архаична, диалектна или ограничена за устойчиви словосъчетания“ (Бъчваров 2005: 525). Интересно, защото има български аналог, е наблюдението, че акузативните конструкции се конкурират с нормативната глаголна рекция преди всичко в професионалната реч.

8. Сега нещо повече за иновациите, засягащи именната група. Става дума за инвазията на т.нар. нови апозитивни конструкции (съществително във функция на определение + съществително) (*бизнес център, интернет гений, тенис корт*) под влиянието на германските езици, преди всичко – на английски език. Това явление, отбелязано най-напред като особено продуктивно в езика на медиите след промените в България от 1989 г., беше съотнесено от М. Байрамова със стария натиск върху синтаксиса на българския език от страна на османския турски език чрез т.нар. изафет (Байрамова 1999: 127), под влиянието на който са налице словосъчетания като *шекмбе чорба, тахан халва, дроб сарма, рахат локум* и др., сполучливо наречени от Л. Кирова „фосилизирани“ номинации (Кирова 2012). Въпросът е подробно развит от цитираната Л. Кирова (Кирова 2012), която привежда и други примери: *курбан байрам, кел файда*, наименования на микропоними като *Джеде дере, Демир Хисар* и др. Важно е да се отбележи, че конструкции от типа *тенис корт, рок звезда* първоначално се третираха като сложни съществителни и се пишеха слято, но от 2002 г. насам, когато излезе *Новият правописен речник на българския език*, който разреши разделното писане, започва да се оформя становището, че имаме работа по-скоро със словосъчетания от вида съществително (във функция на атрибут) + съществително (във функция на определяемо). Впрочем правописният въпрос изглежда второстепенен, но само на пръв поглед. Че имаме пред себе си апозитивни конструкции, а не сложни думи, показва и фактът, че са налице образувания от вида *МВР шеф* вм. *шеф на МВР*, *Янтра експрес* вм. *експрес „Янтра“*, *Бохемия клуб* вм. *клуб „Бохемия“*, *ЧРД прокоба коси звезди* (в. Стандарт), *Трима данъчни в ДДС афера* (в. Стандарт), които са образувани по модела на апозитивните конструкции. Най-сетне налице са и разширения на конструкциите като *богат кафе вкус* (от рекламен текст) и особено като в следното вестникарско заглавие, обиколило интернет сайтовете: „*Висящо кафе*“ и „*висящ хляб*“ *мания завзе Русе*. Още един пример: *Мащабен турски Twitter бойкот срещу Ердоган* (в. 24 часа). Подобни максимално кондензирани конструкции се предпочитат като заглавия от медиите заради своята краткост, докато в текстовете под заглавията обикновено се преминава към вариантни синтактични конструкции, „дешифриращи“ субординационните отношения между компонентите на словосъчетанието.

Съвсем мимоходом М. Байрамова отбелязва, че посочените конструкции представляват „световно синтактично моделиране от апозиционен тип“, към което тя отнася и словосъчетания като *снага топола, очи черешии*, типични за традиционната народна реч, *заместник-председател*, типично за съвременния език (Байрамова 1999: 127), където обаче главен е първият компонент, а подчинен – вторият. В конструкциите от вида *на тоя човек майка му* в м. *майка му на тоя човек, на моя майка свекърва* в м. *свекърва на моя(та) майка, на гората листите* (от народна песен), буквално съответстващо на турска генитивна конструкция, още Б. Цонев съзира влияние на турския синтаксис. Нещо повече – в редакционна бележка веднага след Беньо-Цоневата констатация Ст. Младенов допълва, че подобни конструкции по модела съществително в родителен притежателен + съществително определяемо имат индоевропейски успоредици, напр. в английски: *Ruth's love* ‘любовта на Рут’, а още от латински: *necessitates inventa* ‘изобретенията на нуждата’, и особено от староиндийски: *на дървото в сянката* (в бълг. *в сянката на дървото*) *монахът седеше, на Ганг на брега* (в бълг. *на брега на Ганг*), *на учителя в къщата* (в бълг. *в къщата на учителя*) и др. (Цонев 1934: 336–337). На друго място Ст. Младенов уточнява, че това е обща синтактична особеност на индоевропейските и алтайските езици (вж. у Цонев 1937: 107).

Може да се твърди, че апозитивните конструкции от типа *кафе вкус* са последна, трета стъпка в начина на изразяване на атрибутивните словосъчетания: на първо място, най-старинен, съответстващ на славянския синтетичен строй, е моделът относително прилагателно + съществително (в конкретния случай това би била конструкцията *кафеен вкус*), на следващо място е моделът съществително определяемо + предложно-именно съчетание във функция на несъгласувано определение (в конкретния случай – *вкус на кафе*), модел, който е в съответствие с аналитичния граматичен строй на българския език, и на трето място – моделът съществително + съществително, където първото съществително е атрибут, а второто е определяемо (*кафе вкус*). За сравнение нека дадем един пример със синтетичното *зубная паста* в руски и *zubní pasta* в чешки, аналитичното *паста за зъби* в български и *tooth paste* (буквално ‘зъб паста’) в английски и *diş macunu* в турски (буквално ‘зъб/и паста’). Трите модела в начина на оформление на атрибутивните словосъчетания могат по-общо да се определят като германски, славянски и романски модел, срв.:

тенис корт

<i>A. Германски модел</i> (съществително + съществително)	
tennis court	английски
Tennisplatz	немски
tennisbaan, tenniscourt	нидерландски

Б. Славянски модел (относително прилагателно + съществително)

теннисный корт	руски
тениски терен, тенисниј корт	сръбски
tenisový kurt	чешки

В. Романски модел (съществително + предлог + съществително)

court de tennis	френски
campo da tennis	италиански
teren de tennis	румънски

Славянският модел е подложен на сериозна конкуренция не само в български, но и в други славянски езици, напр. в руски език, срв: *интернет-технология, топ-менеджер, дизайн-бюро, арт-проект, бизнес-център, USB-порт, Горбачев-фонд* (Горбов 2010: 26). Това опровергава в голяма степен мнението за „проницаемостта“ на българския език поради стария натиск на османотурския изафет. По-скоро тук, както и при глаголната транзитивация и каузация, може да се съзре реализация на една обща синтактична тенденция в индоевропейските езици. А. А. Горбов нарича подобни образувания „думи кентаври“, той пише, че първият компонент е единица с неясен статус, оттам е неясен статусът и на целите комплекси – дали са сложни думи или словосъчетания. В заключение авторът отбелязва, че тези комплекси по-скоро не са единици на речника, единици на речника са техните компоненти. Затова те стоят по-близо до словосъчетанията (Горбов 2010: 26–36). От друга страна обаче, всички те се пишат полуслято в руския език.

Основен фактор за тяхната поява е паралелното заимстване от английски език на думите като самостоятелни единици и като елементи на готови композити. Експанзията на модела се обяснява с престижността на английския език, доколкото се имитира структурата на английската именна група. Важна причина за разпространението на модела представляват неговите прагматични особености: краткост, „терминологичност“ на номинацията и отсъствие на необходимостта от експликация на семантичните връзки между главния и зависимия елемент (Горбов 2010: 35-36).

Нека отбележим още, че в конструкциите, които са продукт на прилагането като вид синтактична техника, първото, подчиненото съществително остава неизменяемо – не се изменя по число и не се членува. Ако то влиза в конструкцията с формата си за единствено число, не може да придобива форма за множествено число, срв. *офис мениджър*, *множ. офис мениджъри*, ако влиза в конструкцията с формата си за множествено число, отново не може да придобива форма за противоположното число, срв. *гуми център – гуми центрове*, невъзможно *гума център. Родовата принадлежност на съществителното също не е актуална. Като цяло подчиненото съществително носи характеристиките на неизменяемо прилагателно.

Като се позовава на данни от едно много задълбочено и подробно изследване на Й. Трифонова (Трифонова 1986) и на примери от статия на Й. Симеонов (Симеонов 1981), Св. Иванчев обобщава, че относителното прилагателно име в съвременния български език се намира „под режим на анализъм“: в аналитичния български език се ограничават възможностите за образуване на относителни прилагателни за сметка на засилената употреба на предложно-именни съчетания, от друга страна, някои готови вече конструкции от типа относително прилагателно + съществително се подменят с по-нови от типа съществително определяемо + предложно-именно съчетание (Иванчев 1988) (напр. *ягодов сладкиш* и *сладкиш от ягоди*). Като анализира обаче конкуренцията между тройката словосъчетания с идентично смислово съдържание *ябълков конфитюр – конфитюр от ябълки – конфитюр ябълки*, Вл. Мурдаров отбелязва, че първият и третият вариант се употребяват много по-често, докато вторият вариант, който съответства най-много на спецификата на съвременния български език, се среща преди всичко при устна употреба и много по-рядко в писмения език (Мурдаров 2003: 171–172). Конструкции като *конфитюр ябълки*, *супа пиле*, *филе риба* и под. са противоположни по структура на конструкциите от типа *кафе вкус*. Поне на този етап не се срещат словосъчетания като *ябълки конфитюр, *риба чорба, но *супа пиле* е взаимозаменяемо с *пиле супа*, срв. също *боб чорба*.

Ако се опитаме да продължим разсъжденията на Иванчев, бихме отбелязали, че третата стъпка (*кафе вкус*) представлява своеобразен нов вид синтетизъм, който, за да отличим от стария, първичния синтетизъм, можем да определим като „вторичен синтетизъм“. Българската езикова ситуация в момента предлага конкуренция на трите вида конструкции. Старите относителни прилагателни са застинали в отдавна наложили се конструкции, докато иновативните „вторично синтетични“ конструкции все още преобладават в езика на медиите и в професионалните жаргони, където представляват „лесни“ и „икономични“ буквални преводи от английски, а от там нахлуват и в разговорната реч.

Въпросът за новия синтетизъм на номинативните конструкции е поставен за разискване от Ст. Стоянов, но по повод на словосъчетания като *началник гара* (вм. *началник на гара*), *началник отдел*, *катедра физика* (вм. *катедра по физика*) и под. (Стоянов 1984), в които субординационните отношения са от типа първи главен компонент – втори подчинен компонент. Според Ст. Стоянов тази тенденция се е появила под влияние на руския език, срв. *начальник станции*, където подчиненото съществително приема форма за родителен падеж. Според Вл. Мурдаров в комбинации от рода *художник-костюми*, *ръководител светлинни ефекти* може да се съзре „ясен стремеж за стягане на фразата чрез чисто механично съкращаване на предлозите“ (Мурдаров 2003: 167), т.е. това не е съзнателно осъществяван синтетизъм. Отстраняване на предлога *на* се наблюдава и в конструкции като *задоволяване потребностите*, *изпълнение решенията*, *поставяне*

стъкла, поправка обувки и др. Проявите на „новия“ синтетизъм, макар и да имат „някои чисто вътрешноезикови особености“, се осъществяват предимно в административно-деловия стил, т.е. те протичат в ограничени рамки (Мурдаров 2003: 172).

9. Тук бяха поставени на разглеждане само някои от иновациите в граматиката на съвременния български език, но и те са достатъчни, за да се направи заключението, че дори баналните неправилности могат да имат и друга интерпретация, свързана с важни тенденции в граматическата еволюция. Останаха за допълнително разглеждане още няколко интересни въпроса, между които е въпросът за иновациите в съвременната българска граматика, предизвикани предимно от екстралингвистичен фактор – на първо място, това е темата за ролята на медиите за демократизацията и колоквиализацията на езика не само на лексикално, но и на граматическо равнище, на второ място, това е темата за все по-доминиращата роля на интернет комуникацията, която започва, ако не да измества конвенционалните видове комуникация, то поне да има равностойно положение сред тях, и която генерира т.нар. „трети език“ (писмена форма на книжовно-разговорната реч). Без да пренебрегвам останалите причини за наличните граматически промени в съвременния български език, мисля, че един от най-възбуждащите въпроси е въпросът как се отразяват в граматиката някои когнитивни промени в мисленето на съвременния българин при концептуализацията на обектите и явленията от действителността. Този въпрос също заслужава отделно разглеждане.

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин 1944: *Андрейчин, Л.* Основна българска граматика. София, Хемус.

Байрамова 1999: *Байрамова, М.* Хиперизмите – чуждици (Главно с оглед езика на медиите). – В: Медиите и езикът. София, ЕТО, с. 122–129.

Баракова 1999: *Баракова, П.* Транзитивация и дерективация на глаголите в българския език. – В: Език. Литература. Идентичност. София, УИ „Св. Климент Охридски“, с. 455-466.

Баракова 2003а: *Баракова, П.* Декомпозирането на предиката в българския език... или движение в две посоки. – В: Славистиката в началото на XXI век. Традиции и очаквания. Доклади от Шестите национални славистични четения, проведени на 26 и 27 април 2002 г. в СУ „Св. Климент Охридски“. София, Сема РШ.

Баракова 2003б: *Баракова, П.* Умира ли глаголет? – В: Езикът и литературата в епохата на глобализацията. София, УИ „Св. Климент Охридски“, с. 192–198.

Бъчваров 2005: *Бъчваров, Я.* Динамика и иновации в българския и чешкия синтаксис през 90-те години на XX век. – В: *Littera scripta manet.* Сборник в чест на 65-годишнината на проф. д.ф.н. Василка Радева. София, УИ „Св. Климент Охридски“, с. 521–528.

Василева 2011: *Василева, Рада Тодорова*. Конструкции с функционален глагол като специфични предикативни структури в немския и българския език (Контрастивен синтактико-семантичен анализ). Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. Велико Търново.

Виденев 2006: *Виденев, М.* Факултативност на алегроформите в устната реч. – В: Светът на речника. Светът в речника. Юбилеен сборник, посветен на 70-годишнината на чл.-кор. д.ф.н. Емилия Пернишка. Велико Търново, ИК Знак'94, с. 202–207.

Герджиков 1983: *Герджиков, Г.* Тенденцията към аналитизъм – определение, метод на измерване, причини, следствия. – Съпоставително езикознание, № 5, с. 46–55.

Горбов 2010: *Горбов, А. А.* Топ-метод, експресс-номинации, економ-класа: о русских именных композитах с атрибутивным элементом в препозиции к вершине. – Вопросы языкознания, № 6, с. 26–36.

Дамянова, Грънчаров 1981: *Дамянова, М., Хр. Грънчаров*. Аналогични моменти в разволя на бъдеще време в български и английски език. – БЕ, № 5, с. 452–457.

Иванчев 1988: *Иванчев, Св.* Прилагателното име в българския език под режим на аналитизъм. – В: Св. Иванчев. Българският език – класически и екзотичен. София, Народна просвета, с. 76–81.

Кабакчиев 1981: *Кабакчиев, Кр.* Един тип глаголно-именни словосъчетания и връзката им с видовата система на съвременния български език. – БЕ, № 5, с. 427–433.

Кабакчиев 1983: *Кабакчиев, Кр.* Към функционалната характеристика на един тип аналитични глаголно-именни съчетания в българския и английския език. – В: Трета научно-методическа конференция „Съпоставително езикознание и чуждоезиково обучение“. Велико Търново, 15 и 16 май 1981. Велико Търново, Университетска печатница, с. 264–275.

Кирова 2012: *Кирова, Л.* За един модел на сложна новинация, проникнал с турски заемки, и неговото развитие в съвременния български език. – Електронно списание LiterNet, 03.05.2012, № 5 (150).

Кръстев 1981: *Кръстев, Б.* Икономията в българския език. София, Народна просвета.

Куцаров 2007: *Куцаров, Ив.* Теоретична граматика на българския език. Морфология. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“.

Леков 1941: *Леков, Ив.* Характеристика на общите черти в български и източнославянски. София, Държавна печатница.

Леков 1958: *Леков, Ив.* Общност и многообразие в граматическия строй на славянските езици. София, БАН.

Милетич 1937: *Милетич, Л.* Няколко синтактични и морфологични особености в българските народни говори. – Списание на Българската академия на науките, книга LVI. Клон историко-филологичен и философско-обществен. 28. София, с. 21–41.

Молхова 1979: *Молхова, Ж.* Наблюдения върху семантичната структура на глагола в английския и българския език. – Съпоставително езикознание, № 1, с. 3–14.

Молхова 1989: *Молхова, Ж.* Един семантико-синтактичен модел на категорията преходност/непреходност. – В: Втори международен конгрес по българистика, София, 23 май – 3 юни 1986 г. Доклади. 4. Сравнително и съпоставително езиковедство. София, БАН, с. 107–118.

Мурдаров 2003: *Мурдаров, Вл.* По-нови тенденции в развитието на модерния български език. – В: Вл. Мурдаров. Из историята на българистиката и на модерния български език. [Пловдив], Пигмалион, с. 165–172.

Неофит 1835/1984: *Неофит Рилски.* Болгарска граматика, сега първо сочинена. Крагуевац. [Фототипно издание: София, 1984.]

Ницолова 2012: *Ницолова, Р.* За формалните промени при граматикализацията. – В: Езикът на времето. Сборник с доклади по случай 70-годишния юбилей на проф. д.ф.н. Иван Куцаров. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“, с. 50–58.

Норман 1979: *Норман, Б.* Синтактичен каузатив в българския, руския и белоруския език. – Съпоставително езиковедство, № 2, с. 23–30.

Павлович 1845/1985: *Христаки П[авлович]: Дупничанина.* Граматика славеноболгарска. 2. изд. Белград. [Фототипно издание: София, 1985.]

Пантелеева 2005: *Пантелеева, Хр.* За адаптирането на някои чуждици в съвременния български книжовен език след заемането им от съответния чужд език. – В: Езиковедски проучвания в памет на проф. Йордан Заимов (1921–1987). Материали от националната научна конференция в памет на проф. д.ф.н. Йордан Заимов по случай 80-годишнината от рождението му (София, 3–4 декември 2001 г.). София, АИ „Марин Дринов“, с. 221–224.

Пантелеева 2012: *Пантелеева, Хр.* Отново за преминаването на някои непреходни глаголи без/със се в преходни в съвременния български книжовен език. – В: Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова. Съставителство и научна редакция Д. Благоева, С. Колковска. София, АИ „Марин Дринов“, с. 290–295.

Пинкър 2007: *Пинкър, Ст.* Езиковият инстинкт. Как умът създава езика. Превод от английски Б. Пенчев. София, Изток–Запад.

Плунгян 2000: *Плунгян, В. А.* Обща морфология. Введение в проблематика. Москва, Эдиториал УРСС.

Първев 1975: *Първев, Хр.* Очерк по история на българската граматика. София, Наука и изкуство.

Симеонов 1981: *Симеонов, Й.* Опит за комплексен анализ на френските двойнономинални съчетания във връзка с българските им съответствия. – Съпоставително езиковедство, № 2.

Стоянов 1984: *Стоянов, Ст.* Насоки и тенденции в развоја на българския книжовен език след 9.IX.1944 г. – В: Съвременна България. Трета комплексна международна научна конференция по българистика, 1980. Том 5. Развитие на българския език и на българската литература. София, БАН, с. 7–17.

Стоянова 2009: *Стоянова, Ю.* Индивидуални вариации във вербалното развитие. София, УИ „Св. Климент Охридски“.

Теодоров-Балан 1890/1987: *Теодоров-Балан, Ал.* Към историята на българския език. – В: Ал. Теодоров-Балан. Избрани произведения. Съст. В. Попова, Б. Вълчев. София, Наука и изкуство, с. 45–102.

Трифенова 1986: *Трифенова, Й.* Анализ на употребата на относителните прилагателни в авторската реч на художествената проза на български, руски и чешки език. – Годишник на СУ „Климент Охридски“. Факултет по славянски филологии. Езикознание. Том 76, 1, 1982. София.

Харалампиев 1997: *Харалампиев, Ив.* Бъдещето на българския език от историческо гледище. Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“.

Цонев 1911: *Цонев, Б.* Определени и неопределени форми в българския език. Ректорска реч, държана на 25.XI.1910. София, Придворна печатница.

Цонев 1919/1940: *Цонев, Б.* История на българския език. Том първи. Под редакцията на проф. д-р Ст. Младенов и доц. К. Мирчев. Второ, посмъртно издание. София, Придворна печатница. [Първо издание: 1919.]

Цонев 1934: *Цонев, Б.* История на българския език. Том втори. Под редакцията на проф. д-р Ст. Младенов. София, Придворна печатница.

Цонев 1937: *Цонев, Б.* История на българския език. Том трети и последен. Под редакцията на проф. д-р Ст. Младенов. София, Придворна печатница.

✉ *Чл.-кор. проф. д.ф.н. Стоян Буров*
Катедра по съвременен български език
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
ул. „Теодосий Търновски“ № 2, 5003 Велико Търново, България
stobur@abv.bg

✉ *Corr. Mem. of BAS Prof. Stoyan Burov, D. Sc.*
Department of Modern Bulgarian Language
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo
2 T. Tarnovski, Veliko Tarnovo 5003, Bulgaria
stobur@abv.bg